

Vaz' Hareketlerine Karşı İsnâd İlminin Gelişimi

 AHMET KAYA ^a

Öz: Hz. Peygamber'in sünneti, dinin iki temel kaynağından birisidir. Bundan dolayı sünnet, Kur'an-ı Kerim'i anlama ve yaşama noktasında temel otorite olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasi anlaşmazlıklar nedeniyle insanlar, görüşlerini savunmak amacıyla kendilerine hadîslerden delil getirmeye çalışmış, bu da bazı grupları hadîs uydurmaya yöneltmiştir. Sonrasında devam eden vaz' hareketleri; hadîs uyduranlara karşılık verme, şahsi kazanç sağlama, dine zarar verme ya da dini yayma gibi gayelerle iyice yayılmıştır. Bundan dolayı Müslümanlar, sahîh rivâyetleri uydurma olanlarından ayırtmak için hadîs râvîlerini araştırmaya başlamıştır. Bu araştırmayla hadîsle ilgili ortaya çıkan uydurmalar ve bunların sebepleri, hadîs uydurmasına karşı geliştirilen isnad ilminin ele alınması hedeflenmiştir. Araştırmada döküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Öte yandan araştırma konusuyla ilgili geniş bir literatür taranarak araştırmanın hedefini gerçekleştirmeye hizmet edecek zengin bir veri kaynağına ulaşılması hedeflenmiştir. Bu araştırma sonucunda Hz Peygamberden (as) sonra siyasi, dini saiklere dayanarak çeşitli hadisler uydurulmuş ve bunlara karşı hadis alimleri, cerh ve ta'dil ölçütleri geliştirmiştir. Özellikle hadîs rivâyet eden kişiler büyük bir hassasiyetle incelemiş ve güvenilir olmayan râvîlerin rivâyetleri kabul edilmemiştir. Vaz' teşebbüslerine karşı isnâd ilminin haricinde başka ilmî tedbirler de alınmıştır. Râvîleri tam anlamıyla tanıtmak için de biyografi ile tabakât kitapları yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadîs, vahiy, vaz', tenkit, isnâd.

^a Iğdır Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Programı
ahmetkaya55510@hotmail.com

The Development of the Science of Isnad Against the Vad' Movements

Abstract: The Sunnah of the Prophet is one of the two basic sources of religion. Therefore, the sunnah has become the basic authority in understanding and living the Holy Quran. Due to the political disagreements that arose after the death of the Prophet, people tried to bring evidence from hadiths to defend their views, and this led some groups to fabricate hadiths. The vad' movements continued afterward; It has spread widely for purposes such as responding to those who fabricated hadiths, providing personal gain, harming the religion, or spreading the religion. For this reason, Muslims began to research hadith narrators to distinguish authentic narrations from fabricated ones. This research aims to discuss the fabrications of hadiths and their reasons, and the science of isnad developed against fabrications of hadiths. The document review method was used in the research. On the other hand, it was aimed to reach a rich data source that will serve to realize the aim of the research by scanning a wide literature on the research subject. As a result of this research, various hadiths were fabricated after the Prophet Muhammad (pbuh) based on political and religious motives, and hadith scholars developed criteria of jarh and ta'dil against them. Especially those who narrated hadiths examined them with great care, and the narrations of unreliable narrators were not accepted. Apart from the science of isnad, other scientific measures have also been taken against vad' attempts. To fully introduce the narrators, biographies and tabaqat books were written too.

Keywords: Hadith, revelation, vad', criticism, isnad.

Giriş

Yüce Allah insanlara bir nasihat, kalplerdeki manevi hastalıklara bir deva, iman edenlere bir rehber olması için Kur'ân-ı Kerîm'i tüm insanlığa vahyetmiştir.¹ Gönderdiği kitabının yanında insanları temizleyen, onlara Allah'ın emirlerini, hikmeti ve bilmediklerini söyleyen bir de Resûl göndermiştir.² Hz. Peygamber'in sünnetinin asıl kaynağı kuşkusuz ki Kur'ândır. Hadîsler ise Kur'ân-ı Kerîm'i en güzel şekilde açıklayan Hz. Peygamber'in sünnetinin sonraki kuşaklara taşınmasında önemli bir nakil aracı olmuştur.³

Sahâbe, Hz. Peygamber'in hadîslerini öğrenme, muhafaza etme ve aktarma noktasında büyük gayret göstermiş ve O'nun sözlerini ezberlemişlerdir. Sahâbe, Hz. Peygamber'in sözlerini öğrenmeye o kadar önem vermişlerdi ki günlük hayattaki işlerini komşularıyla nöbetleşe halletmişlerdir. Örneğin Medine'ye bir gün Hz. Ömer (ö.23/644), bir gün komşusu giderdi. Hz. Peygamber'den duyduklarını, döndüklerinde birbirlerine anlatmış, böylece hem işlerinden hem de Hz. Peygamber'in öğütlerinden geri kalmamışlardır.⁴ Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652) gibi bazı sahâbiler de zamanının tamamını Hz. Peygamber'e ayırarak Mekke'de Dârü'l Erkam'da, Medine'de Mescid-i Nebî'de, Hz. Peygamber'in öğrencisi olmuşlardır. İbn Mes'ûd, Hz. Peygamber'in hizmetine girmiş, ayakkabılarını taşımış, yatak ve yastığından sorumlu olmuş,⁵ bu sırada da Hz. Peygamber'den dersler almış, hadîs ezberlemiş ve başkalarına aktarmıştır. Sahâbenin bu gayretinin asıl sebebi, hiç şüphesiz sünnetin dini açıklayıcı ve tamamlayıcı rolünün bulunmasıyla ilgilidir.

Hz. Osman'ın (ö.35/656) şehit edilmesi, ardından Cemal ile Sıf-

¹ Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Yûnus, 10/57.

² el-Bakara, 2/157.

³ Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 1/66.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dib el-Buga (Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1414/1993), İlim, 15.

⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, ts.), 4/199.

fin gibi savaşların yaşanması ve Hz. Ali (ö.40/661) ile Muaviye (ö.60/680) arasındaki anlaşmazlıktan doğan tefrika ortamı ve siyasi çalkantılar nedeniyle birçok siyasi fırkalar oluşmuştur. Hz. Peygamber'in vefatıyla vahyin son bulmasının ardından Kur'ân'ın mushaf haline getirilmesi ve çoğu kimse tarafından ezberlenmiş olması nedeniyle Kur'ân'ı kendi kötü niyetlerine alet edemediklerinden insanlar, kendi fırkasını veya fikrini desteklemek maksadıyla hadîs uydurmaya başlamışlardır. Şu bir gerçektir ki Hz. Peygamber adına yalan uydurulması, hadîsin kıymetini düşürmeyecektir. Bir altın küpüne kum, çakıl karıştı diyerek altından vazgeçmek söz konusu değildir. Bu zihniyete sahip Müslüman âlimler de bir simyacı gibi hadîslerin, uydurma olanı ile sahih olanı birbirinden ayırtmıştır. Bu makalede hadîs uydurma nedenlerine değinilmiş; vaz', ta'n ve isnâd kavramların sözlük ve terim anlamları ifade edilmiş, hadîs uydurma nedenleri, isnâd ilminin gelişimi ve hadîs uydurma faaliyetlerinin engellenmesinde isnâd ilminin rolü ele alınmıştır.

1. Vahyin Nübüvvet Makamına Bakışı

Konunun başlangıcında öncelikle Hz. Peygamber'in dindeki konumunu anlamak çok önemlidir. Çünkü insanlar, onun sözlerini referans göstererek veya söylemediği bazı sözleri ona isnâd ederek topluma müspet ya da menfi manada yön vermeye çalışmışlardır. Bunun nedeni hiç şüphesiz Allah'ın Hz. Peygamber'e verdiği değerdir. Aslında insanların hadîs uydurmasının en öncelikli sebebi hadîsin dindeki otoritesidir. Bundan dolayı başlangıçta sünnetin önemini anlamayı gerekli buluyoruz.

Vahiy, kelime anlamı olarak "gizli ve hızlı bir şekilde bildirmek" demektir.⁶ Istilâhi olarak "Yüce Allah'ın emirlerini Hz. Peygamber'e Cebrail aracılığıyla gizlice bildirmesi" anlamındadır.

⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdi (Dımaşk: Dâru'l Kalem, 1412/1991), 858; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-luğa ve Sihâhu'l Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar (Beyrut: Dâru'l-İlim lil-Melayîn, 1407/1987), 6/2520; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 1414/1993), 15/379.

Sünnet, “Hz. Peygamber’in her türlü sözü, işi, onayı ve tavrı” manasına gelmektedir.⁷ Hadîs ise “Resûlullah’a ait olduğu söylenen söz, fiil ve takrirdir.”⁸ Vahiy ile hadîs arasında birbirini tamamlayan bir ilişki vardır. Hz. Peygamber, Allah’ın korumasında olan vahyi insanlara aynen aktarmıştır. Yüce Allah da bir elçi ve bir öğretmen olarak görevlendirdiği Hz. Peygamber’e dini açıklama görevi vermiş, insanlara ise O’na itaat etmeyi farz kılmıştır. Hz. Peygamber’in makamını yükseltmiş ve O’na ait olan bir fiili kendi fiili saymıştır.

“Her halde sana biat edenler, Allah’a biat etmiş olurlar.”⁹ âyetinde geçen biat, aslında Hudeybiye’de Müslümanların Hz. Peygamber’e yaptığı bir biattir. Fakat Yüce Allah, bu biatı sanki kendine yapılmış bir biat olarak kabul etmiştir.¹⁰ Başka bir âyette ise Yüce Allah “Biz her Peygamberi ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik.”¹¹ demiş ve hemen peşinden gelen âyette ise “Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiği hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar.”¹² buyurmuştur. Zemahşerî (ö.538/1144) bu âyetle alakalı “Dışlarıyla ve içleriyle hiçbir kuşku taşımayan bir itaatkârlıkla onun hükmüne boyun eğmedikçe...”¹³ diyerek Allah’ın kullarından beklediği itaatin derecesini vurgulamıştır.

Âl-i İmrân suresinde ise Yüce Allah “Allah’a ve Peygambere itaat edin. Eğer aksine giderlerse şüphe yok ki Allah kâfirleri sevmes.”¹⁴ buyurmuştur. Muhammed Ali es-Sâbûnî (ö.1143/2021) *Safvetü’t-Tefâsîr* isimli tefsirinde bu âyetle alakalı şöyle söylemektedir: “Al-

⁷ Abdullah Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 304.

⁸ Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 101.

⁹ el-Fetih, 48/10.

¹⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Durrü'l-Mensûr fit-Tefsîr bil-Me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.), 7/517.

¹¹ en-Nîsâ, 4/64.

¹² en-Nîsâ, 4/65.

¹³ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûmi'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* (Kahire: Dâru'l-Reyyân li't-Turâs, 1407/1987), 1/529.

¹⁴ Âl-i İmrân, 3/32.

lah, âyetlerini inkâr eden ve Peygamberlerine isyan edenleri sevmez. Bilakis onları cezalandırır, rezil-i rüsvay eder.”¹⁵

Yüce Allah Kur’ân’da “Yâ sîn. Hikmetli Kur’ân’a andolsun ki sen elçilik görevi ile gönderilen peygamberlerdensin. Bir doğru yol üzere-sin.”¹⁶ buyurmuştur. Eğer Resûlullah’ın sünneti ittibâ edilmesi gerekli olan bir hüccet olmasaydı, Yüce Allah onun doğru bir yol üzere olduğuna şahitlik etmezdi.¹⁷ İmam Şafiî (ö.204/820) “Allah din, kitap, hüküm koyma bakımından Hz. Peygamber’e öyle bir makam vermiştir ki onu, dini için onu sancak yaptığını inananlara bildirmiş; ona itaat etmeyi emretmiş ve ona karşı gelmeyi yasaklamıştır. Kendisine iman etmek ile Hz. Peygamber’e itaat etmeyi bir noktada tutarak, onun üstünlüğünü belirtmiştir.”¹⁸ Netice olarak denilebilir ki Yüce Allah, Hz. Peygamber’e kesin bir şekilde itaat etmeyi emretmiştir. Ona itaat etmemeyi kendine itaat etmemek saymıştır.

2. Vaz’ Hareketlerinin Doğuşu ve Nedenleri

Vaz’ kelime anlamı olarak hadîs uydurmak, Resûlullah’a söylemediği veya yapmadığı bir şeyi nispet etmek demektir.¹⁹ Ulaşabildiğimiz kadarıyla kaynaklarımızda Hz. Peygamber’in yaşadığı zamanda, hadîs uydurma faaliyetlerinin olduğuna dair bir haber veya rivâyet bulunmamaktadır. Hz. Peygamber hayatta iken böyle bir girişim olsaydı, buna teşebbüs edenleri hem Hz. Peygamber hem de sahâbe herkese teşhir edip lanetler, bununla ilgili haberleri de bize rivâyet ederlerdi.²⁰

Kendi aralarında bile görmüş oldukları yanlışa anında müdahale eden kimseler olan sahâbenin dünyalık bir amaç uğruna hadîs uydurmaları mümkün değildir. Hamile olan zâniye bir kadına recm cezası veren Hz. Ömer’e, Hz. Ali’nin karşı çıkması, bunun

¹⁵ Muhammed Ali es-Sâbûni, *Safoetü’t-Tefâsir*, çev. Nedim Yılmaz-Sadreddin Gümüş (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/361.

¹⁶ Yâsîn, 36/1-4.

¹⁷ Muhammed Salih İkinci, *Kur’ân’a Göre Sünnet’in Hüccet Değeri*, çev. Muhammed Ateş (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 137.

¹⁸ Muhammed İdris eş-Şafiî, *er-Risâle*, çev. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalışkan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 49.

¹⁹ Aydınlu, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 356.

²⁰ Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977), 103.

üzerine Hz. Ömer'in: "Ali olmasaydı Ömer helak olmuştu." demesi,²¹ evliliği zorlaştırması nedeniyle fazla mehir istemeyi yasaklayan Hz. Ömer'e bir kadının karşı çıkması sahâbenin yanlışa müdahale refleksini göstermektedir.²² Bir gün Hz. Enes (ö.93/711) bir hadîs rivâyetinde bulunmuş, birisi ona "Bunu Hz. Peygamber'den mi duydun?" diye sorunca şöyle cevap vermiştir: "Evet duydum ve yalan söylemeyen birisi de bana nakletti. Allah'a yemin olsun ne yalan söyledik ne de yalanın ne olduğunu bilirdik." demiştir.²³ Bahsi geçen bu olaylar ve haberler sahâbenin Hz. Peygamber'in hayatında veya vefatının sonrasında asla yalan konuşmadığına bir kanıttır.

Hicretin 40. yılına kadar hadîslere bir şeyin ihdâs edilmediği fakat bu seneden sonra uydurma faaliyetlerine başlanıldığı kaynaklarda geçmektedir.²⁴ Hz. Peygamber'in vefatından başlayan irtidat hareketleri, Hz. Ebû Bekir'in (ö.13/634) siyasi hamleleriyle önlenmiş ve Hz. Ömer zamanında da bu istikrar devam etmiştir. Râvilerden sadece rivâyetlerine dair yemin istendiği²⁵ bir güven ortamı mevcutken, Hz. Osman'ın yönetiminin özellikle sonlarına doğru, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ciddi problemler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Cemel, Sıffin gibi çatışmalar yaşanmış, hakem olayı ile birlikte maalesef büyük çapta bölünmeler zuhur etmiştir. Öncelikle şahısları övmek maksadıyla hadîsler uydurulmuştur. Bu hadîslerin aslı Şiîlere aittir. Şerîk b. Abdullah el-Kâdî: "Gördüğün herkesten hadîs alabilirsin. Râfîzîler hariç. Çünkü onlar hadîs uyduruyor ve uydurduklarını da dinden sayıyorlar."²⁶ demiştir. Para-

²¹ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l Gayb* (Beirut: Dâru'l İhyâ et-Turâsî'l Arabî, 1420/1999), 21/380.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûni - İbrahim el- 'Itfiyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964), 1/287.

²³ Muhammed Accâc b. Muhammed Temîm b. Salih b. Abdullah el-Hatîb, *es-Sünne kable et-Tedvîn* (Beirut: Dâru'l Fikr li't Tebaâti ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1400/1980), 1/60.

²⁴ Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve Mekanetuha fi't-Teşrii'l-İslâmî* (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1402/1982), 1/75.

²⁵ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beirut: el-Mektebetü'l- Asriyye, tsz.), Vitir, 26.

²⁶ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-

lede ehl-i sünnetten bazı kimseler de uydurma hadîslerin ortaya çıkmasından sorumludur.²⁷ Bu bölünmelerle birlikte bazıları fikrini, fırkasını veya peşinden gittiği imamı savunmak ve yüceltmek için²⁸ bazıları da peşinden gittikleri halife ve emirlerin nezinde yüksek mertebeler kazanmak²⁹ gibi nedenlerle fitne asrı denilen bu kargaşa ortamında hadîs uydurmuşlardır. Her grup, savunduğu görüşlerini Kur'ân ve sünnete dayandırmaya çalışırken dinimizin bu iki temel kaynağını kendi görüşleri paralelinde yorumlamışlardır. Kur'ân-ı Kerîm, herkes tarafından ezberlendiğinden suistimal edilmesi zorlaşmış ve bundan dolayı insanlar hadîs uydurmaya daha çok yönelmişlerdir. İşte bu nedenlerden ötürü, sahih hadîs ile uydurulan sözleri birbirinden ayırmak zorlaşmıştır. Hadîs uydurma nedenlerini birkaç başlık altında toplayabiliriz.

2.1. Taraftarı Olduğu Kişiyi veya Fikri Yüceltme Arzusu

Hiz. Peygamber'in vefatının hemen ardından insanlar arasında gruplaşmalar meydana gelmiş ve her grup, kendi fikrine göre bir dini anlayış benimsemiştir. Hadîs uyduranların önceliği, siyasi nedenlerden dolayı bazı şahısların faziletleri ile ilgilidir. Yani başta şahısları övmek ile alakalı hadîsler uydurulmaya başlanmıştır.

Şîa'nın çeşitli kolları, Hâricîler, Mürcie, Kaderiyye, Cebriyye gibi siyasi ve itikadî mezheplerin yanında, Hanefî ve Şâfiî gibi fıkhi mezheplerin, fırkaların ve imamların lehinde ya da aleyhinde birçok hadîs uydurulmuştur.³⁰ Ehl-i Sünnet âlimleri, Rafizîlerin uydurma hadîslere başvurmalarının nedeni olarak Gadir-i Hum hadisesini göstermektedirler. Sözü geçen olayın özeti şu şekildedir: Hiz. Peygamber Veda Haccından geri dönerken Gadir-i Hum denilen yerde tüm sahâbeyi bir araya getirdikten sonra Hiz. Ali'nin

---

Harrânî İbn Teymiyye, *Minhâcî's-Sünneti'n-Nebeviyye fî nakzi Kelâmi's-Şî'a ve'l-Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşad Salim (yşz.: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1406/1986), 1/60.

²⁷ Sibâî, *es-Sümne*, 1/76.

²⁸ Serdar Demirel, *Düalist Zındıklar ve Hadis*, ed. Mehmet Ali Kaynar (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2022), 115.

²⁹ Talât Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967), 132.

³⁰ Mustafa Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 136.

elinden tutup "Bu benim vasımdır, kardeşimdir ve benden sonra halifedir. Onu dinleyin ve itaat edin." demiştir.³¹

Bu kimseler, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hakkında onları öven³² hadîs uydurduğu gibi bilhassa Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve sahâbenin ileri gelenlerinin aleyinde de hadîsler uydurmuştur. Buna karşılık Ehl-i Sünnetin bilgisizleri de bu uydurmalara karşılık vermiştir. "Cennette tek bir ağaç yoktur ki yapraklarında 'Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed O'nun Resûlüdür, Ebû Bekir, Ömer, Osman Zinnûreyn' yazılmamış olsun."³³ sözü buna örnek olarak gösterilebilir. İbn Ebû el-Hadîd'in (656/1258) aktardığına göre bu uydurmalar çok ileri derecelere varmıştır. Örneğin Kurfuz adında bir kişinin Hz. Fatıma'ya göndertilip omuzları morarınca kadar dövüldüğü, Hz. Ömer'in Hz. Fatıma'yı kapı eşiğine sıkıştırdığı, bu sırada Hz. Fatıma'nın "Babacığım imdat!" diye feryat ettiği, Hz. Ali'nin ise boğazına ip geçirilerek sürüklediği ve Hz. Fatıma'nın feryat ederken Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in ağladığına kadar varmıştır.³⁴ Hz. Ali ise Muaviye arasındaki anlaşmazlıktan dolayı Muaviye'yi karalamak amacıyla "Muaviye'yi minberimde gördüğünüz vakit onu öldürün."³⁵ şeklinde hadîs de uydurulmuştur. Maalesef Muaviye taraftarları da bu uydurmaya şu şekilde karşılık vermiştir: "Güvenilir olan üç kişidir. Ben, Cebrail ve Muaviye."³⁶

³¹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menarü'l-Münif fi's-Sahih ve'd-Daif*, thk. Yahya b. Abdullah (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1440/2019), 1/47.

³² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehebî, *Târihu'l İslâm ve Vefâyâtü'l Meşâhiri ve'l A'lâm*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l Arabiyye, 1413/1993), 26/177; Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l 'Ummâl fi Sünenü'l Akvâl ve'l Ef'âl*, thk. Bekrî Hayyanî-Safvet es-Sekâ (ysz.: Müessesetü'r-Risale, 1401/1981), 11/625.

³³ Sibâi, *es-Sünne*, 1/81.

³⁴ Sibâi, *es-Sünne*, 1/80.

³⁵ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk ve Zikri Fadlihâ ve Tesmiyeti min Hullihâ mine'l-Emâsil*, thk. Amr b. Ğarâme el-Umrevî (ysz.: Dâru'l Fikr li't Tebaâti ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1415/1994), 59/156.

³⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffaz*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi (Riyâd: Dâru's Samîğî, 1415/1994), 109.

Siyasi nedenler haricinde ırkçı kişiler de hadis uydurmuştur. Örneğin Şiîler tarafından “Allah öfkelenildiğinde vahyi Arapça, hoşnut olduğu vakitlerde Farsça indirirdi.” sözüne karşı Ehl-i Sünnet de “Allah öfkelenildiğinde vahyi Farsça, hoşnut olduğu vakitlerde Arapça indirirdi.”³⁷ veya “Allah’ın en kızdığı dil Farsçadır. Şeytanların dili de Hûzîlerin dilidir. Cehennem ehlinin dili Buharaluların dilidir. Cennet ehlinin dili ise Arapçadır. Kabir suali Süryanîcedir.”³⁸ gibi rivâyetler örnek olarak gösterilebilir. Siyaset ve ırkçılığın haricinde mezhepler liderleriyle ilgili de hadîs uydurulmuştur. “Ümmetim içinde Muhammed b. İdrîs adında birisi çıkacak. O ümmetime iblisten daha zarar vericidir. Yine ümmetimin içinden Ebû Hanîfe adında birisi çıkacak. O ise ümmetimin kandilidir.”³⁹ İşte bu ortamda fırkalar veya şahıslar, bir taraftan kendilerini haklı gösteren sözler uydururken, diğer yandan Hz. Peygamber’e ait sözleri, menfaatlerine aykırı olduğu için reddetmişlerdir. Her grup aynı şeyi yapınca, Hz. Peygamber’e atfedilen uydurulmuş sözlerin sayısı da artmıştır.⁴⁰

2.2. Dine Zarar Verme Amacı

Bu güruhun içine İslâm’a kin duyan herkesi koyabiliriz. Müslümanlar, batıl inançlara sahip birçok yer fethetmiştir. Buraların yöneticileri ve güç sahipleri, kaybettikleri güç ve itibarlarını tekrar kazanmak için İslâmı zayıflatmaya gayret etmişlerdir. Bu bakımdan sünnete ilaveler yapılmış ve ikilik çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu güruhun asıl maksadı kendi çıkarları için akla ve mantığa uymayan sözleri, Hz. Peygamber’e atfedip dini küçük düşürmek, dinle alay etmek ve Müslümanları tuzaklarına çekip gaflete düşürmektir. Müslüman gibi görünüp aslında kâfir olan kişi, dini hafife aldığından dolayı insanları doğru yoldan saptırma amacı güder ve hadîs uydurur.⁴¹ Hicretin sonrasında İslâmiyetin kısa bir zaman

³⁷ Mennâ’ b. Halîl Kattân, *Tarihu’t Teşrî’l İslâmî* (ysz.: Mektebetü Vehbe, 1422/2001), 282.

³⁸ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Leâli’l Masnûa fi’l Ehâdisi’l Mevzûa*, thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed (Beyrut: Dâru’l Kütübî’l İlmiyye, 1417/1996), 1/17-18.

³⁹ Kattân, *Tarihu’t Teşrî’l İslâmî*, 282.

⁴⁰ İsmail Lütfî Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadîs Bilgisi-Tarihi- Dindeki Yeri ve Okuma-Okutma Yöntemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 177.

⁴¹ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Nuhbetü’l-Fiker*

içerisinde yayılmasından sonra Müslümanların hâkimiyeti altında bulunmayı kabullenmeyen, eski güçlerini tekrar toplamak isteyen bazı kişiler ve gruplar, Hz. Peygamber'e yalan isnâd ederek bunu başarabileceklerine kanaat getirmişler ve bunun gerçekleşmesi için büyük bir çaba göstermişlerdir. Hz. Peygamber hayattayken, kalbi İslâm dinine tamamen ısınmayan insanların var olduğunu düşünürsek, Hz. Peygamber'in vefatından sonra genişleyen İslâm coğrafyasında, dini özümseyemeyen kişilerin, ortaya çıkıp dine düşmanlık için hadîs uydurmaları şaşılacak bir durum değildir. *"Patlıcan ne niyetle yenirse ona şifadır."* veya *"Horoza küfretmeyin, çünkü o benim dostumdur. İnsanoğlu onun sesinde ne olduğunu bir bilse tüy ve etini altınla satın alırlardı."*⁴² gibi uydurulmuş bu rivâyetler, bu güruhun dini ne kadar küçük düşürmeye çalıştıklarının en açık kanıtlarıdır.

2.3. Dine Hizmet Etmek Arzusu

İnsanlara vaaz edip onlara âhiretten ve kıyametten bahsetmek çok önemlidir. Dünya meşgalesine dalan insanın âhireti hatırlaması ve nefsinin terbiye etmesi için bazen öğütler alması gerekir. Hadîs uydurma sebeplerinden birisi de insanların dinin emirlerine uymaları adına onları teşvik etme çabasıdır. Bu tefrika ortamında vâizlerin birçoğu, gerçeği yansıtmayan masal anlatıcıları olarak kendilerini toplumda göstermişlerdir. Bu kimseler, bir ağlaştırp bir coşturarak konuşmalarının etkisiyle toplumun duygularını sömürmeyi amaç edinmişlerdir. Bunda avam kesimine ilginç, akıl almaz ve masalsı olayları dinlemenin verdiği merak duygusu da çok etkilidir. Bu kişiler, camii ve mescitlerde verdikleri dersleri daha etkileyici hale getirmek, dinleyenleri heyecanlandırmak için hadîs uydurmuşlardır. Maalesef dini bilgileri az olan bu kişilerin maksadı, dikkat çekici yalanlarla insanları bazı konularda korkutarak veya müjdeleyerek onları dinin emirlerine sevk etmek olmuştur. Böylece aslı olmayan haberler ve hikâyelerle insanların dini duygularını istismar etmişlerdir. Örneğin *"Cennette misk ve zaferandan beyaz*

Hadis Usûlü, çev. Abdullah Yücel (İstanbul: Azim Dağıtım Ürünleri, 2021), 49.

⁴² Abdulfettâh Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 54.

kadınlar vardır ki kalçaları bir mil kadaradır."⁴³ ya da "Kim la ilâhe illallah derse, Allah o kelimelerden gagası altından, tüyleri mercandan bir kuş yaratır."⁴⁴ gibi aslı olmayan sözleri Hz. Peygamber'e isnâd etmişlerdir. Buradaki amaç, halkın dine karşı olan ilgisini arttırmak olsa da bu sonucunun cehennem olduğu büyük bir günahtır.⁴⁵

Çoğunlukla insanları Allah'a daha çok yaklaştırmak, İslâma fayda sağlamak, ibadetleri halka daha güzel göstermek gibi nedenler amaç edinilerek yalan hadisler uydurulmuş ve Hz. Peygamber'e atfedilmiştir. Bilgin kimseler, bu yalancılara "Kim hakkımda bana bir yalan sözü isnâd ederse cehennemdeki yerine hazırlansın."⁴⁶ hadîsini hatırlattıklarında verdikleri cevap hayret vericidir: "Biz O'nun lehine yalan söylüyoruz. Yalanlarımız, O'nun aleyhine değildir."⁴⁷

Bu yalancılardan birisi "Umulur ki, Rabbin seni Makam-ı Mahmud'a ulaştıracaktır."⁴⁸ âyetini tefsir etmeye başlamış, "Hz. Peygamber, Allah ile birlikte bir tahtta oturmaya başlamıştır." şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Bunu duyan Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/923) bu yorumundan dolayı öfkelenmiş ve bu yorumu yalanlamıştır. Daha sonra evinin kapısına "Tahtında oturamayan ve arkadaşı olmayan Allah'ın şanı ne yücedir." yazmıştır.⁴⁹

Hiç şüphesiz bu yanlış davranışların hepsinin kaynağında cahillik ve gaflet yatmaktadır. Nuh İbn-i Ebû Meryem Hz. Peygamber'e yalan sözler atfettiğini itiraf eder ve kendini şöyle savunmaktadır: "Halk Kur'ân'dan yüz çevirip Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767)

⁴³ Sibâi, *es-Sünne*, 1/86.

⁴⁴ Muhammed b. Muhammed Ebû Şuhbe, *el-İsrailiyyât ve'l-Mevzûât fî Kutubi't-Tefsîr* (ysz.: Mektebetü's Sunne, tsz.), 90.

⁴⁵ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî'l Halebî ve Şüreka, 1374/1955), Mukaddime, 2.

⁴⁶ Buhârî, *Kitâbu'l Cenâiz*, 33.

⁴⁷ Sibâi, *es-Sünne*, 1/87.

⁴⁸ el-İsrâ 17/79.

⁴⁹ Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tahzîrü'l Havas min Ekâzibi'l Kussas* (Beyrut: el-Mektebetü'l İslamî, 1394/1974), 161.

fıkhı ile İbn-i İshâk'ın (ö.151/768) hikayeleri ile daha çok ilgilendiği için uydurdum.” demiştir. Bağdat ahalisinden olan Halil Gulâm, toplum nezdinde zâhid ve müttâkî olarak bilinmiştir fakat kendisi hadîs uyduran kimselerdendir. Bu kimseler, bu hasletlere sahip olmalarına rağmen kendilerini zikir ve vird konusunda hadîs uydurmaktan geri tutamamışlardır. Hadîs uyduran kişilere bu rivâyetlerin zayıflığı söylendiğinde “Halkın kalbini yumuşatmak için uydurduk.” demişlerdir.⁵⁰

Bu kişilerin Allah'ın dinine ettikleri iftiraldan dolayı çok şiddetli bir azap ve hesap görecekları Hz. Peygamber'in vaadidir. Dine olan hizmetin ve bağlılığın artması niyetiyle hadîs uyduran kişiler, maalesef dini ifsat etmeye çalışan kişiler kadar, hatta belki de onlardan daha fazla zarar verdiği görülmektedir. Allah'ın elçisi olan Hz. Peygamber'e yapılacak bir iftira Allah'a yapılmış olacaktır. “Allah hakkında yalan iftira edenden daha zalim kim vardır?”⁵¹

2.4. Dünyalık Çıkar ve Amaç Gözetme

Hadîs, her zaman bağlı bulunduğu fırkasını savunmak veya bir kesimi kötülemek maksadıyla uydurulmamıştır. Bazı insanlar, yöneticilere yakın olma, bu sayede mevki, makam, para veya takdir kazanma amacı gütmüşlerdir. Kraldan fazla kralcı olan bu taraftarların, idareci kesimine yaranmak, dünyalık menfaatlere sahip olmak için faal bir şekilde çalıştıkları aşikârdır.⁵² Maalesef yönetici kesiminden bazı kişiler ise kendi lehine bir durum söz konusu olduğu zaman bu uydurma faaliyetlerine sessiz kalmıştır. Gıyâs b. İbrahim, Halife Mehdi'nin (ö.169/785) güvercinler ile vakit geçirdiğini görünce “Mızrak, at, ve deve ile yarışır.” hadîsine sırf Halife'nin hoşuna gitmesi için “Ya da kuşlarla.” sözünü eklemiş, Halife Mehdi ise bu medhetme ve övgünün bir karşılığı olarak bu kişiye on bin dirhem para hediye etmiş ve ardından şöyle demiştir: “Bu ensenin Hz. Peygamber'e yalan isnâd eden bir ense olduğunu gö-

⁵⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvâf Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 1422/2002), 6/245.

⁵¹ Hûd, 11/18.

⁵² İsmail Lütfi Çakan, *Şekil ve Örneklerle Hadîs Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 134.

rüyorum.”⁵³ Burada hükümdarın hadîs uyduran ve dini ifsad eden bu kişiyi cezalandırmaması hatta bu duruma sessiz kalıp onu ödüllendirmesi, dikkat çeken ve hayret veren bir olaydır. Bu yalancılar, çekinecekleri, hadlerini bildirecek bir otorite olmadığından istediklerini söylemişlerdir. Fakat güvenilir âlimlerin gayretleri sayesinde bu kişilerin yalanları ifşa olmuş; Allah, dinini ve Peygamber’inin sünnetini muhafaza etmiş ve dinine musallat olan yalancıları silkelemiştir.

3. Vaz’ Hareketlerine Karşı İsnâd İlminin Gelişimi

3.1. İsnâd İlminin Oluşumu

Hz. Peygamber’in vefatının ardından sahâbiler, birbirlerinden duydukları hadîslerin doğruluğu hakkında bir şüpheye düşmedikleri gibi tabiîn nesli de ashâbın rivâyetlerinden bir kuşku duymamış ve isnâd sormamışlardır. Sâhabiler, kendilerine gelen bir hadîsi anlayamadıklarında ancak bu hadîsin doğruluğunu ve hakikatini Hz. Peygamber’e sormuşlardır.⁵⁴ Bir haber geldiğinde haberi getiren kişi hakkında araştırma yapma emri ile sahâbe⁵⁵ âyetlerin ışığında tenkit etme bilincini ve gerekliliğini kazanmış, kendilerine gelen haberlerin doğruluğunu Hz. Peygamber’den teyit etmiştir. Örneğin hamileyken eşi vefat eden, doğumdan sonra da evlenmeyi düşünen bir kadın sahâbeyi, iddet süresince evlenemeyeceği konusunda bir başka sahâbe uyarmıştır. Kendisine gelen bu haberin doğruluğunu teyit etmek isteyen kadın sahâbi, Hz. Peygamber’e sormuş, nikâhlanmasında bir sakınca bulunmadığını öğrenmiştir.⁵⁶ Bu rivâyet, Hz. Peygamber hayatta iken hadîs araştırması yapıldığını bize göstermektedir. Fakat sahâbe ve tabiîn içinde olduğu devirde, araştırma ve tenkit faaliyetleri fazlaca değildi. Çünkü o devirde zayıf râvî azdı.⁵⁷ Sahâbenin karşılıklı olarak yaptıkları araştırmalarını ve tenkitlerini, birbirlerini yalanlamak

⁵³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/276.

⁵⁴ Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 35.

⁵⁵ el-Hucurât, 49/6.

⁵⁶ Buhârî, Talak, 40.

⁵⁷ M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 101.

veya itham etmek gibi anlamak kesinlikle art niyet sayılacak bir davranıştır. Onların tek amacının hakikatin ortaya çıkmasına çalışmak olduğu bir gerçektir.

Fakat Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe'nin Hz. Ali'nin ilahlığını savunması bir dönüm noktası olmuş, maalesef fitne devrinin başlamasıyla isnâd sorulmaya başlanmıştır.⁵⁸ İsnâd kelime anlamı olarak bir metnin, bir kişiye ait olan sözün başında bu sözü bize aktaran kişilerin adlarını, zaman sırası ile zikretmek⁵⁹ demektir. Yani bir haberi ya da bir hadîsi nakleden kişinin, bunu kimden duyduğunu belirtmek zorunda olmasıdır. İsnâd; nebevî haber, dini hükümler, menâkıb ve fezâil, megâzî, siyer ve bunlardan başka din ve şerâitle ilgili bütün konularda gereklidir.⁶⁰

Sahâbe veya tabiîn, kendilerine bir hadîs geldiği vakit rivâyet edene güveniyorlarsa ancak ondan hadisi almışlardır. "Bir kişi 'Resûlullah şöyle buyurdu.' diye hadîs rivâyetinde bulunurken Abdullah b. Abbas'ın (ö.68/687) kendisini dinlemediğini fark etti. 'Ey İbn Abbas! Ben Hz. Peygamber'den bir hadîs rivâyet etmeme rağmen sen oralı olmuyorsun.' deyince İbn Abbas kendisine şu cevabı vermiştir: 'Bir kimse böyle hadîs rivâyet edince biz kulaklarımızı, bakışlarımızı ona yöneltip dinlerdik. Fakat insanlar hadîsin sıhhatine aldurmamaya başlayınca ancak bildiklerimizin rivâyetlerini kabul etmek mecburiyetinde kaldık.'" demiştir.⁶¹ Tabiîn de duydukları hadîsleri güvenemedikleri için hemen almamış, sahâbeye bizzat giderek onlardan dinlemeyi tercih etmişlerdir.⁶²

Hadîs uydurma faaliyetlerinin başlamasından sonra hadîsi, kişinin kimden duyduğunu sorgulamak da gereklilik göstermiş ve hadîs konusunda insanlar arasında senedler olmuştur.⁶³ İslâm âlimlerinin ve özellikle muhaddislerin çok önem verdiği isnâd sistemi, Müslümanlara özgü bir özellik olarak kabul edilmiş, nakil

⁵⁸ Sibâi, *es-Sünne*, 1/90.

⁵⁹ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 150.

⁶⁰ Abdulhay el-Leknevî, *Temel Hadis Meseleleri*, çev. Harun Reşit Demirel (Konya: Hüner Yayınevi, 2014), 33.

⁶¹ Müslim, *Mukaddime*, 4.

⁶² Sibâi, *es-Sünne*, 1/91.

⁶³ Müslim, *Mukaddime*, 5.

yoluyla gelen her ilimde birinci şart olmuştur.⁶⁴ İbn Sîrîn'in (ö.110/729) "Eskiden isnâdı sormazlardı. Fitneler baş göstermeye başladıktan sonra râvîlerin adı sorulmaya başlandı."⁶⁵ sözünden daha önce-sinde isnâdın hiç sorulmadığı kanısı da çıkarılmamalıdır. Ulemâmız isnâda büyük önem vermişlerdir. Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813) Zührî'ye (ö.50/124) hadîs rivâyet ederken "Bunu bilâ-isnâd söyle." dediğini, Zührî'nin ise karşılık olarak "Dama merdivensiz çikabilir misin?" dediğini rivâyet eder. Süfyan es-Sevrî'nin (ö.161/778) "Müminin silâhu isnâddır." sözü de, isnâda verilen kıy-meti göstermektedir.⁶⁶

Hadîsin Hz. Peygamber'e minimum sayıdaki muteber râvîler ile ulaşması sıhhat bakımından diğerlerine göre daha makbul ri-vâyet kabul edilmiştir. Âlimler, âlî isnâdı bulmayı dinin bir zorun-luluğu olarak görmüşlerdir.⁶⁷ Bu nedenle hadîs tarikleri artmıştır. Buna bağlı olarak bazen aynı konuda bir hadîs, birden çok biçimde rivâyet edilmiştir. Hadîsi birden çok râvînin işitmesi mümkün olabileceği gibi daha sonraki râvîlerin de rivâyet etme olasılığı mevcuttur. Bazen bir hadîsin, yirmi ile yüz arasında isnâdla elde edildiği kaynaklarda yer almaktadır. Beyhâkî şöyle demektedir: "Bazen bir hadîs bir tane olur da rivâyet yolları lafızlarının farklılığı ve rivâyet edenlerin çok oluşu bakımından bir tek hadîs, yüz hadîs sayılır. Çünkü selef âlimlerimiz şöyle derlerdi: 'Biz bir hadîsi yirmi yoldan (tarikle) yazmaz isek ona güvenemeyiz.'"⁶⁸

3.2. Hadis Güvenilirliği Kontrolü

Hadîs uydurmacılığının yayılmasıyla Müslümanlar sahâbeye müracaat etmiş, kendine gelen hadislerin doğruluğu ve mahiyeti hakkında doğrudan onlardan bilgi almışlardır. Bu sebeple Müslü-

⁶⁴ Mehmet Eren, *Hadis İliminde Rical Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 40.

⁶⁵ Müslim, Mukaddime, 5.

⁶⁶ Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif ez-Zebîdî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, ed. Salih Şengezer, çev. Kamil Miras - Ahmet Naim (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 1/182.

⁶⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *er-Rihle fi Talebi'l Hadîs*, thk. Nureddin İtr (Beirut: Dârul Kütübi'l İlmiyye, 1395/1975), 89.

⁶⁸ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *et-Terâfibu'l-İdâriyye*, thk. Abdullah el-Hâlîdî (Beirut: Dârul Erkâm, tsz.), 2/143.

manlar, sahih hadis alabilmek için şehir şehir dolaşmışlardır. Said b. Müseyyeb (ö.94/713) şöyle demektedir: “Bir tek hadis alabilmek için günlerce ve gecelerce yürüyüp yolculuk etmişimdir.”⁶⁹ İslâm'ın geniş coğrafyalara yayılması, bazı büyük sahâbilerin ve fatları, yeni gelen neslin Hz. Peygamber'in sözlerine duyduğu sevgi, âlimlerin dinî ilimlerde derinleşip toplumu uyarmak istemesi⁷⁰ gibi nedenler ile Hz. Peygamber'in de teşvik edici hadisleri⁷¹ ulemâyı rihle faaliyetlerine yöneltmiştir. Sahâbenin bu yolculukları yapmalarının bir nedeni de bilmediği bir hadîsi öğrenmek veya ezberlediği hadîsi, bulunduğu yerde başka bilen olmadığı için, o hadîsi bilene sorup tam olarak emin olmak içindir.⁷² Hiç şüphesiz büyük bir gayret ve titizlikle yapılan rihle faaliyetleri Hz. Peygamber'in hadislerinin korunmasında ve ümmetin başındaki fitnelerin son bulmasında önemli rol oynamıştır. İbrahim b. Edhem (ö.161/778) diyor ki: “Yüce Allah, Ashâbü'l-Hadîs'in rihleleri sayesinde bu ümmetten belaları, musibetleri kaldırmıştır.”⁷³ İlimler içerisinde özellikle hadis ilmi, çokça seyahat etmeyi gerektiren bir ilim dalı olmuş, hadisçiler sebebi ilim öğrenmek olan seyahatlerle tanınmışlardır. Hz. Peygamber'in müjdelerine nâil olmak isteyen kişiler, oradan oraya durmaksızın seyahatlerde bulunmuşlardır. Onlar biçtikleri ekinlerini veya topladıkları hurmalarını Şam pazarlarında satmak için değil, sadece Allah ve Hz. Peygamber'in rızasını kazanmak için seyahat etmişlerdir. Müslümanlar da bu seyahatleri bir ibadet olarak görmüşlerdir.⁷⁴ Cabir bin Abdillâh (ö.78/697) şöyle demiştir: “Hz. Peygamber'in sahâbesinden birinin, bana bir hadîsi ulaştı. Bir binek ve yol için azıklarımı alıp yola çıktım. Bir ay yolculuk

⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1421/2001), 2/328.

⁷⁰ et-Tevbe, 9/122.

⁷¹ Buhârî, İlim, 10.

⁷² Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011), 91.

⁷³ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, çev. Muhammed Enes Topgül (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2/1032).

⁷⁴ Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Seyahat ve Rivâyetlerle Hanım Sahâbiler* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2015), 21.

yaptım. Şam'a ulaştım."⁷⁵ Mekhûl (ö.112/730) gibi nice ilim âşıkları, hadîs öğrenmek için Mısır'dan Hicâz'a, Irak'tan Şam'a seyahat etmişlerdir.⁷⁶ Aylar hatta yıllar süren bu yolculuklar esnasında muhaddisler birçok eziyetlere katlanmışlardır. "Sefer azaptan bir parçadır."⁷⁷ diyen Hz. Peygamber'in sahâbileri, bu sıkıntıları göze almışlar, bundan dolayı halkın gözünde büyük bir saygıyı hak etmişlerdir. Dolayısıyla asırlar boyunca "Beldeler Seyyâhu" diye hürmetle anılmışlardır.⁷⁸

3.3. Râvî Tenkidi

Bu, hadîs rivâyet eden kişilerin güvenilirliğinin araştırılmasıdır. Müslümanlar, sahîh hadis ile zayıf hadisi birbirinden ayırt etmek için önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Bunlardan biri de hadîs rivâyet edilen kişiye ta'n edilmesidir. Ta'n kelime manası olarak "sözle ayıplamak" demektir.⁷⁹ Terim olarak ise "adalet ve zabt sıfatlarından birini veya her ikisine sahip olmayan râvîleri eleştirmek" manasındadır.⁸⁰ Râvînin adaletli olması için Müslüman, akıllı, ergenlik çağına ulaşmış, ehl-i takvâ ve mürüvvet sahibi bir kimse olması gerekmektedir.⁸¹ Aynı zamanda Allah'a ve Peygamber'ine bağlı, günahlardan kendini koruyan ve toplumun içinde uygun olmayan söz ve davranışlardan uzak bir kişi olmalıdır. Bununla birlikte râvînin zabt sahibi olması gerekmektedir. Zabıt, râvînin hıfzında bulunan bir hadîsi başka birine rivâyet edene kadar hafızasında bozulmamış bir şekilde muhafaza etmesidir. Eğer yazarak hadisi öğrenmişse yazarken doğru bir şekilde yazması gerekmektedir. Yani hadisi öğrenirken veya rivâyet ederken hatasının olup olmadığı, hafıza kuvveti, bir gaflette bulunup bulunmadığı, kendinden daha güvenilir râvîlere muhalif bir durumunun olup olmadığı gibi durumlar incelenir ve râvî hakkında bu

⁷⁵ Buhârî, İlim, 19.

⁷⁶ Ebû Dâvûd, Cihâd, 2750.

⁷⁷ Buhârî, Umre, 19.

⁷⁸ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, ed. M. Yaşar Kandemir (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 41.

⁷⁹ İsfehânî, *el-Müfredât*, 520.

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/266.

⁸¹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 69-70.

kriterlere göre bir karar verilir. Bu minvalde râvîye adalet ve zabtıyla ilgili toplamda on açıdan tenkit getirilir. Eğer râvî bu suçlmalardan arınırsa “sika” yani güvenilir vasfı kazanır.

Fitnelerin ortaya çıkmasıyla birlikte, cerh ve ta’dîl adı verilen râvinin davranışları, hâfıza kuvveti, sözüne ne kadar güvenilir bir insan olduğu gibi konular araştırılmıştır. Ayrıca ne zaman, nerede doğduğu, nerelerde yaşadığı, kimlerden ders aldığı, talebelerinin kim olduğu gibi konular da ciddi bir şekilde incelenmiş ve tespit edilmiştir. Söylediği bir yalanının olup olmadığı, ibadetleri konusundaki hassasiyeti, unutkanlığının olup olmadığı gibi konular incelenmiş, ulemâ bu bilgiler ışığında Hz. Peygamber’in hadîslerini korumak amacıyla hatır dinlemeyerek, rivâyet eden herkesi eleştirmekten çekinmemişlerdir. Hatta hadîs münekkitleri, tenkit edilmesi gereken bir râvî hakkında konuşmamayı gûnahtan saymışlardır.⁸² Râvîlerin hayatları, bilinen ve bilinmeyen yönleri, onları kırmak pahasına olsa bile açığa vurulmuş ve kimseye ayrıcalık tanınmamıştır. Yahya b. Said el-Kattân’a (ö.198/813) “Hadîslerini zayıf göstermiş olduğun râvîler hesap gününde senden davacı olmasından korkmuyor musun?” diye sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Hz. Peygamber’in kıyamet günü benden davacı olup ‘Niçin benim hadîslerimden yalanı gidermedin?’ demesindense onların benden davacı olmalarını yeğlerim.”⁸³

Hadîs ilminde çalışan bir araştırmacının, cerh ve ta’dîl ilmiyle uğraşan ulemânın isimlerini bilmesi, ayrıca bir öneme sahiptir. Ricâl kitapları, cerh ve ta’dîl kaynakları, hadîs şerhleri bu konuyla ilgilenen tilmîzin çokça bilgi aldıkları yerlerdir. İlim talebesi, râvîlerin birçoğunun ahvalinden habersizdir. Fakat Tabakât kitapları ayrıcalık olmaksızın her râvî hakkında her bilgiyi barındırdığı için bakıp araştırdığında, talebenin tabakalar ve konumlar hakkında bilgisi artar. Böylece ilim talebesi, ulemânın ricâl hakkındaki hükümleri ve sözlerinin dereceleri hakkında bilgi sahibi olur.⁸⁴

⁸² Kandemir, *Mevzû Hadisler*, 98.

⁸³ Sibâî, *es-Sünne*, 1/92.

⁸⁴ Abdulfettâh Ebû Gudde, *Hadîs İlminde Cerh ve Ta’dîl*, çev. Harun Reşit Demirel (Ankara: Takdim, 2019), 72.

Netice olarak Hz. Peygamber hayattayken de vefatından sonra da ona ait olduğu iddia edilen her sözün kaynağı sorulmuş, buna büyük bir özen ve titizlik gösterilmiştir. Aynı zamanda bu kaynakların, sosyal hayatlarındaki durumları, aklının selimliğinin ne derece olduğu, sünnete muhalif bir fiilinin olup olmadığı, dikkat ve ezber kâbiliyeti gibi konular hassasiyetle incelenmiş, bunun sonucunda kaynaklar ve kaynakların rivâyet ettiği hadîsler kategorize edilmiştir. Farklı diyarlarda, Hz. Peygamber'e ait hadîsleri rivâyet eden râvîlere ulaşmış, bu hadîsleri kayıt etme, bilinen hadîsleri ise teyit etme gibi ilmî faaliyetlerin sonucunda Hz. Peygamber'in sözleri muhâfaza edilmiş, hadîs ilmi isnâdın sayesinde ciddi manada inkişâf etmiştir.

Sonuç

Hz. Peygamber, Allah'ın emriyle Kur'ân'ı insanlara anlatmış, açıklamış ve davranışlarıyla insanlara örnek olmuştur. Sahâbiler de Hz. Peygamber'in sözlerini, buldukları zaman diliminde, insanlara öğretme ve sonraki kuşaklara aktarma noktasında büyük bir gayret göstermişlerdir. Hz. Peygamber'in vefatıyla bir süre sonra Müslümanların arasında farklı sebeplerden dolayı çıkan anlaşmazlıkların neticesinde taraflar, kendi fikirlerini desteklemek ve ispat etmek adına hadîs uydurmuşlardır. Bunların haricinde insanlar şahsi menfaatleri için hadîs diye insanlara yalanlar söylemişlerdir.

İlim öğrenmek adına yola çıkan kişiye Allah'ın cennetin yolunu kolaylaştırdığı müjdesini alan ilim aşıkları, Hz. Peygamber'in vefatından sonra birçok meşakkate göğüs gererek, İslâmın yayılması adına dört bir tarafa dağılan hadîs râvîlerinin yanına bizzat gitmiştir. Kendilerine gelen hadîsleri onlardan teyit etmek ve başka hadîsler öğrenmek için çok uzak yerlere ilmî seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Tabiûn ve sonraki devirlerde az kaynakla yetinen, hadîs öğrenmek için ilmî seyahatlerden geri duranlar, birçok âlim tarafından gayretsiz olarak nitelendirilmiş ve tenkit edilmiştir.

Tehlikenin farkına varan İslâm âlimleri bu gelişmelerle beraber cerh ve ta'dil ölçütleriyle hadîsleri ve onları rivâyet edenleri ciddi bir incelemeye tabi tutmuşlardır. Çeşitli nedenlerle başlayan

hadîs uydurma faaliyetlerinin önüne geçmek adına cerh, ta'dil ve isnâd gibi ilimlerin gelişmesinde büyük gayret sarf etmişler, Hz. Peygamber'e ait olduğu iddia edilen her sözün kaynağını araştırmışlardır. Hatta hadîslerin ilk kaynaktan Müslümanlara nakline ve diğer bütün hadîs meselelerine büyük bir hassasiyet gösteren sahâbe, kendi asrında bile hadîsleri tenkit etmişlerdir. Çünkü Yüce Allah, gelen bir haberin doğruluğu hakkında hüküm vermeden önce o haberi getiren kişi ile ilgili araştırma yapılmasını emretmiştir. Bundan ötürü muhaddisler cerh ve ta'dil ölçütleri geliştirmiş, hadîs rivâyet eden kişiler büyük bir hassasiyetle incelemiş ve güvenilir olmayan râvîlerin rivâyetleri kabul edilmemiştir. Vaz' teşebbüslerine karşı isnâd ilminin haricinde başka ilmî tedbirler de alınmıştır. Râvîleri tam anlamıyla tanıtmak için biyografi ile tabakât kitapları yazılmış, tespit edilen sahîh hadîsler müstakil eser olarak toplanmış ve zaman içerisinde hadîs diye söylenen uydurma sözleri içine alan eserlerin oluşmasıyla sahîh hadîsler ile mevzu hadîsler belirgin şekilde birbirinden ayrılmıştır. Böylelikle sahîh hadîsler fedakâr İslâm âlimlerinin gayretleriyle günümüze kadar gelmiştir.

Kaynaklar

- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-. *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l Kü-tübî'l İlmiyye, ts.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-. *Nuhbetü'l-Fiker Hadis Usûlü*. çev. Abdullah Yücel. İstanbul: Azim Dağıtım Ürünleri, 2021.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-. *er-Rihle fi Talebi'l Hadîs*. thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dâru'l Kü-tübî'l İlmiyye, 1395/1975.

- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşar Avvâf Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 1422/2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dib el-Buga. Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1414/1993.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafur Attar. Beyrut: Dâru'l-İlim lil-Melayîn, 1407/1987.
- Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-. *el-Menarü'l-Münif fi's-Sahih ve'd-Daif*. thk. Yahya b. Abdullah. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1440/2019.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Ana Hatlarıyla Hadîs Bilgisi-Tarihi- Dindeki Yeri ve Okuma- Okutma Yöntemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadîs Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Şekil ve Örneklerle Hadîs Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Demirel, Serdar. *Düalist Zındıklar ve Hadis*. ed. Mehmet Ali Kaynar. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdf. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l- Asriyye, tsz.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh. *Hadis İlminde Cerh ve Ta'dil*. çev. Harun Reşit Demirel. Ankara: Takdim, 2019.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh. *Mevzû Hadisler*. çev. Enbiya Yıldırım. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Ebû Şuhbe, Muhammed b. Muhammed. *el-İsrailiyyât ve'l-Mevzûât fi Kutubi't-Tefsîr*. ysz.: Mektebetu's Sunne, tsz.
- Ekinci, Muhammed Salih. *Kur'ân'a Göre Sünnet'in Hüccet Değeri*. çev. Muhammet Ateş. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Hatîb, Muhammed Accâc b. Muhammed Temîm b. Salih b. Abdullah el-

- es-Sünne kable et-Tedvîn*. Beyrut: Dâru'l Fikr li't Tebaâti ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1400/1980.
- Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-. *Kenzü'l 'Ummâl fi Sünenü'l Akoâl ve'l Ef'âl*. thk. Bekrî Hayyanî-Safvet es-Sekâ. ysz.: Müessesetü'r-Risale, 1401/1981.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî. *Tarîhu Medineti Dımaşk ve Zikri Fadlihâ ve Tesmiyeti min Hullihâ mine'l-Emâsîl*. thk. Amr b. Ğarâme el-Umrevî. ysz.: Dâru'l Fikr li't Tebaâti ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1415/1994.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1421/2001.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye fi nakzi Kelâmi's-Şî'a ve'l-Kaderiyye*. thk. Muhammed Reşad Salim. ysz.: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1406/1986.
- İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğib el-. *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l Kalem, 1412/1991.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzû Hadisler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Karadâvî, Yusuf el-. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011.
- Karataş, Mustafa. *Hadîs Rivâyet Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Kattân, Mennâ' b. Halîl. *Tarîhu't Teşrî'i'l İslâmî*. ysz.: Mektebetü Vehbe, 1422/2001.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-. *et-Terâtibu'l-İdâriyye*. thk. Abdullah el-Hâlidî. Beyrut: Dâru'l Erkâm, tsz.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakülte-

- si Yayınları, 1977.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûni - İbrahim el- 'Itfiy-iş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Leknevî, Abdulhay el-. *Temel Hadis Meseleleri*. çev. Harun Reşit Demirel. Konya: Hüner Yayınevi, 2014.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî'l Halebî ve Şüreka, 1374/1955.
- Özaşar, Mehmet Emin vd. (ed.). *Hadislerle İslâm*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l Gayb*. Beyrut: Dâru'l İhyâ et-Turâsî'l Arabî, 1420/1999.
- Sâbûni, Muhammed Ali es-. *Safvetü't-Tefâsir*. çev. Nedim Yılmaz-Sadreddin Gümüş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Sâlih, Subhi es-. *Hadis İlimleri ve Hadîs Istılâhları*. ed. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Sibâi, Mustafa es-. *es-Sünne ve Mekanetuha fi't-Teşrii'l-İslâmî*. Beyrut: el-Mektebetü'l İslâmî, 1402/1982.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *ed-Durrü'l-Mensûr fit-Tefsîr bil-Me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Leâli'l Masnûa fi'l Ehâdisi'l Mevzûa*. thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1417/1996.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tahzîrü'l Havas min Ekâzibi'l Kussas*. Beyrut: el-Mektebetü'l İslâmî, 1394/1974.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. çev. Muhammed Enes Topgöl. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Şafîî, Muhammed İdris eş-. *er-Risâle*. çev. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalışkan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça. *Seyahat ve Rivâyetlerle Hanım Sahâbîler*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2015.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf ez-. *Sahîh-i Buhârî Muh-tasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. ed. Salih Şengezer. çev. Kamil Miras - Ahmet Naim. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-. *Târîhu'l İslâm ve Vefâyâtî'l Meşâhiri ve'l A'lâm*. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî. Beyrut: Dâru'l Kütü-bi'l Arabiyye, 1413/1993.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Tezkiretü'l-Huffaz*. thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi. Riyâd: Dâru's Samîğî, 1415/1994.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*. Kahire: Dârul-Reyyân li't-Turâs, 1407/1987.

